

A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában

author: Don Fowler

Don FOWLER, „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában”, ford. KOZÁK Dániel = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 476–501.

DON FOWLER

A filológia mint kommentár
és a kommentár mint filológia
az elektronikus médiumok korában*

Lovers
whisper,
give rings,
– cured by love,
bite,
tear clothes,
– protected,
go to ends of earth,
open doors furtively,
aim at unattainable.**

(R. G. M. NISBET – M. HUBBARD,
THE LOVERS' INDEX)

A klasszika-filológusok önreflexiójának középpontjában általában olvasási szokásaink elméleti alapjai, illetve az azok részét képező módszerek állnak: annak ellenére, hogy a műfaji szempontú elemzés hagyományosan rendkívül fontos szerepet kap a klasszikus ókor irodalmának kutatásában, viszonylag kevés figyelem irányult eddig magának a filológiának a műfajaira, melyekben a kutatás eredményei hozzáférhetővé válnak. Az elektronikus publikálás jelenkori terjedésének egyik kedvező mellékhatása, hogy felhívja a figyelmet, mondjuk így, a filológia megnyilvánulási formáinak

* A szerző a tanulmányban felváltva használja a *criticism* és a *philology* szavakat a „szövegeken végzett értelmezői tevékenység” jelölésére. Ezek magyar megfelelőjeként a fordításban egyaránt a *filológia* szó szerepel.

** Szerelmesek / suttognak, / gyűrűket adnak, / – szerelemtől gyógyítva / harapnak, / ruhát tépnek, / – védve / a világ végére is elmennek, / titkon nyitnak ajtókat, / az elérhetetlenre vágyanak. [A vers nem más, mint a Robin Nisbet és Margaret Hubbard által írt híres Horatius-kommentár tárgymutatójának *lovers* címszáva: *A Commentary on Horace Odes, Book I*, Clarendon Press, Oxford, 1970, 437. – A ford.]

ideológiai meghatározottságára, vagyis arra, hogy a filológia mint tevékenység természetét miként befolyásolja nemcsak az, amit mondunk egymásnak, hanem az is, ahogyan azt mondjuk.¹ Más tudományágakhoz hasonlóan az ókortudomány is ismeri a monográfia és a folyóiratban publikált tanulmány műfajait, melyek az elektronikus közlés egyre fontosabbá válásával párhuzamosan maguk is gyors változásokon mennek keresztül: a könyv halálát előrevetítő jóslatok korainak tűnhetnek, ám a folyóirat – értve ezen egy periodikusan megjelenő nyomtatott kötetet, melyben több szerző különféle témákban publikálja írásait – halála könnyen lehet, hogy sokkal közelebb.² Talán már nincs messze a nap, amikor például a Kallias-féle békével foglalkozó tudós kutatásainak eredményét a „Görög–Perzsa” honlapon teszi közzé, és erre mutató hivatkozásokat helyez el az „Epigráfia” és a „Dögunalom” honlapokon is. A jelen kötet tárgya, a kommentár műfaja szintén nem a klasszika-filológia kizárólagos felségterülete ugyan, ám tudományterületünkön hagyományosan nagyobb elismertségnek örvend, mint másutt, s elmondhatjuk azt is, hogy a klasszika-filológia a nyugati tudományos világban egyike azon kevés szakoknak, melyek a kommentárt annak lehető legkanonikusabb változatában is élő műfajként kezelik.³ Az elektronikus publikálás korában azonban a kommentár is átalakulás előtt áll.⁴ Az elektronikus kommentár például lehetővé teszi, hogy egy-egy megjegyzést „összehajtsunk”, és az adott részlethez tartozó kommentárokat szelektíven jelenítsük meg. Megoldható például, hogy csak akkor mutassa, az adott szó vajon prózai vagy költői-e, ha a *regiszer* felíratra kattintunk; és még egyszer kelljen kattintanunk ahhoz, hogy lássuk azokat az adatokat is, melyekre a szerző ítéletét alapozta. Az elektronikus kommentár egyszerre többféle utat is ajánlhat olvasójának

¹ Hogy miként vélekedik ez elektronikus szövegiség e fejleményeiről egy klasszika-filológus, arról lásd elsősorban James O'DONNELL, *Avatars of the Word. From Papyrus to Cyberspace*, Harvard University Press, Cambridge, 1998.

² Itt inkább nem tenném fel a kérdést, hogy mi lehet a sorsa a tanulmánykötet műfajának...

³ A két másik tudományág, ahol a kommentár továbbra is virágzó műfajnak mondható, a bibliatudomány és a teológia. A modern irodalmak esetében csak a kánon középpontjába került szövegekhez (pl. Shakespeare és Dante műveihöz) szokott születni kommentár.

⁴ Lásd pl. Joseph Farrell beszámolóját az online „Vergil Project”-ről és céljairól [maga a beszámoló már nem érhető el; a Vergil Project honlapjának címe: <http://vergil.classics.upenn.edu>].

a szövegen keresztül: például csak akkor jeleníti meg számára a szövegkritikai megjegyzéseket, ha azok érdeklik. Radikális újdonság ez a kommentár hagyományos formájához képest, mely (igaz, esetenként eltérő tipográfiával) egyszerre mindent megmutat az olvasónak, aki maga kell, hogy megtalálja a saját útját az információk erdejében. Jelen tanulmányban röviden arról is írok majd, hogy miként alakulhat a kommentár jövője a technológiai változás fényében; elsősorban azonban az e változásnak köszönhetően megnőtt önreflexiók potenciált igyekszem arra felhasználni, hogy megvizsgáljam, milyen preconcepciókból indul ki egyrészt, és milyen következtetéseket implikál másrészt a kommentár műfaja. Kommentárrajongóként teszem ezt: szeretek kommentárokat olvasni, és doktori disszertációm maga is kommentár volt Lucretius *De rerum naturája* 2. énekének első 332 (sic!) sorához, témavezetőként Robin Nisbettel és Donald Russell-lel, az oxfordi kommentárirodalom aranykorában. Gyakran szokták azt gondolni, hogy a kommentár a legkonzervatívabb, a tudomány pozitivistá látásmódját leginkább őrző filológiai műfaj. Ám, amint azt e kötet több tanulmánya (elsősorban Gumbrecht és Boyariné) is sugallja,* érvelhetünk amellett is, hogy éppen a kommentár illik legjobban a posztmodern állapothoz.

Két kérdésre fogok összpontosítani: vizsgálhatjuk egyrészt a kommentárt mint a filológia modelljét, másrészt pedig azokat a filológiamodelleket, melyek magában a kommentárban testesülnek meg. Az előbbivel kezdem. Ha feltesszük a kérdést, hogy mit is csinál a klasszikus irodalom kutatója, akkor az egyik válasz az, hogy szövegekről ír; és amint olvasói gyakorlatunkban sokszor megesik, hogy egy kijelentés értelme mégoly rövid szócskákon fordul, úgy előbbi kijelentésem lényegét is a *-ről* toldalék adja. Azt is mondhattam volna ugyanis, hogy „szövegek köre” ír.** Amint azt elsősorban Lakoff megmutatta, e rövidke szavak és toldalékok valójában nagyon is hatékony metaforarendszereket hoznak működésbe, melyek jóval a tudatosság szintje alatt befolyásolják gondolko-

* Hans Ulrich GUMBRECHT, „Fill up Your Margins! About Commentary and *Copia*” = *Commentaries – Kommentare*, szerk. Glenn W. MOST, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999 (Aporemata. Kritische Studien zur Philologiegeschichte, 4), 443–453; Daniel BOYARIN, „The Bartered Word: Midrash and Symbolic Economy” = *Uo.*, 19–65.

** Az angolban „about texts” szerepel, ahol az „about” egyszerre felel meg a magyar *-ról*, *-ről* toldaléknak, illetve a *körül/köré* határozónak.

dásunkat.⁵ A kommentár valóban az egyik modellje annak, hogyan lehet szövegről (szöveg köré) írni: a jegyzetek információk újabb és újabb rétegeivel veszik körül a vizsgált szöveget. Egyes kéziratokban és korai nyomtatott könyvekben ez a „körbeírás” szó szerint is megvalósul, amennyiben a szöveget lapszéli jegyzetek veszik körül. Nem ugyanilyenek, de a kommentár lényegét ehhez hasonlóan mutatják azok a kommentárok, melyek az eredeti szöveget terjedelmileg többszörösen felülműlják, amennyiben a „lapalji” jegyzetek az oldal nagyobb részét elfoglalják, és csupán 1–2 sornyi főszöveg olvasható felettük; ilyenek Pease hatalmas Cicero- és Vergilius-kommentárjai.⁶ Újabbán szokás szétválasztani a szöveget és a hozzá írt kommentárt vagy úgy, hogy a jegyzetek (az ókori *hypomnéma* műfajával rokon módon) külön kötetbe kerülnek – így történt Nisbet és Hubbard híres kommentárjai esetében Horatius ódáinak első és második könyvéhez –, vagy pedig úgy, s ez a gyakoribb, hogy a jegyzeteket a szöveget tartalmazó kötet végén közlik.

A kommentárok fizikai formátuma talán túlságosan is belterjes kutatási témának tűnik, de a nyomtatott könyvvel foglalkozó elméleti kutatósoknak – például Genette könyvének a paratextusról,⁷ vagy a könyvtörténész Don McKenzie⁸ és Roger Chartier⁹ munkáinak – köszönhetően

⁵ George Lakoff és Mark Johnson munkáját (*Metaphors We Live By*, Chicago University Press, Chicago, 1980) követően jelentős irodalma lett a kognitív metaforáknak: lásd elsősorban Tim ROHRER, *Annotated Bibliography of Metaphor and Cognitive Science* [az online bibliográfia már nem érhető el]. Lásd továbbá Albert KATZ – Mark TURNER – Christina CACCIARI – Ray GIBBS friss áttekintését (*Figurative Language and Thought*, Oxford University Press, New York – Oxford, 1998) – meg kell azonban jegyezni, hogy magam szkeptikus vagyok a kognitív pszichológusok egyes állításaival kapcsolatban, melyek szerint a metafora nem-nyelvi természetű volna.

⁶ Arthur Stanley PEASE, kommentárok Cicero *De divinatione* (University of Illinois Press, Urbana, 1920–1923) és *De natura deorum* (Harvard University Press, Cambridge, 1955–1958) című műveihöz, illetve Vergilius *Aeneis*ének 4. énekéhez (Harvard University Press, Cambridge, 1935). Mint azt már korábban is megjegyezték, Pease tehetsége a gyűjtés és osztályozás területén megmutatkozott hasonlóképpen kiemelkedő botanikusi karrierjében is.

⁷ Gérard GENETTE, *Seuils*, Seuil, Paris, 1987; angolul: *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, ford. Jane E. LEWIN, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

⁸ Pl. Donald F. MCKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts*, British Library, London, 1986; további bibliográfiát illetően: [az eredetileg megadott weboldal már nem elérhető].

⁹ Pl. Roger CHARTIER, *L'Ordre des livres*, Aliena, Paris, 1992; angolul: *The Order of Books*, Polity Press, Cambridge, 1994.

érzékenyvé váltunk arra, hogy a könyv fizikai formátuma miként befolyásolhatja adott esetben igencsak radikálisan az általa közvetített tartalom értelmezését: a legkézenfekvőbb példa erre a Biblia formátumának megváltozása a reformáció korában.¹⁰ Ezzel a kérdéssel a jelen kötet több tanulmánya is foglalkozik. Én azonban nem ezt kívánom tárgyalni, inkább azt vizsgálnám meg, hogy milyen következtetéseket vonhatunk le abból a definícióból, miszerint kommentálni annyit tesz, mint szövegről írni, a filológia mint tevékenység pedig a kommentálás egyik formája. Egyrészt azt mondhatjuk, hogy ez a felfogás jól megőrzi az interpretációs hierarchiát abban az értelemben, hogy amit egy szövegről mondunk, az mindig elkülönül attól a szövegtől: valami, amit hozzáadunk, s aminek az a szerepe, hogy tárgyat kiegészítse. Szembeállíthatjuk ezt más filológia-modellekkel, például a *fordítás*-modellel (melynek értelmében a vizsgált szöveget a filológiai tevékenység valamiképpen átalakítja, új, de továbbra is az eredetit reprezentáló szöveget hozva létre), vagy az *előadás*-modellel (mely szerint a filológia ugyanúgy viszonyul az eredeti szöveghez, mint a színházi előadás a dráma szövegéhez, vagy a koncert a zenemű kottájához). A filológia a fordítás- és az előadás-modell szerint az eredetit bizonyos értelemben maguk mögött hagyó szövegeket hoz létre; a kommentár esetében azonban az eredeti szöveg is része marad a filológiai tevékenység eredményeként létrejött írásoknak. Másrészt az adott szövegről szóló kommentár folyamatos bővülése, még ha a kommentárnak az eredetihez való viszonya paratextuális és parazitikus marad is, mégis összeegyeztet-

¹⁰ Az Újtestamentum szövegét először Robert Estienne közölte versekre bontva 1551-es genfi kiadásában. Ezt az elvet követte Whittingham angol fordítása (1557), majd pedig az erősen protestáns 1560-as genfi Biblia is. Ez utóbbi bőségesen tartalmazott „igen hasznos jegyzeteket a nehezebben érthető helyekhez”. A Biblia kommentálása már Tyndale „fertőzött terjesztő jegyzetei” (pl. híres megjegyzése 4Móz 23,8-hoz [Károli fordítását az angol szöveghez igazítva: „Hogyan átkozzam azt, a kit Isten nem átkoz?”]: „A pápa majd megmondja, hogyan!”) előtt is ellentmondásos megítélés alá esett, és később is heves teológiai viták tárgya maradt. A King James-féle Biblia fordítói elhagyják a legtöbb jegyzetet, de védelmükbe veszik a szövegvariánsok feltüntetését: „Hát nem joggal figyelmezteti ezekben az esetekben a lapszéli jegyzet az olvasót, hogy kutasson tovább, és ne fogadja el önkényesen és ellentmondást nem tűrően ezt vagy azt az olvasatot?” (1611, *Fordítói előszó*). A genfi Bibliáról lásd Michael JENSEN, „Simply Reading the Geneva Bible. The Geneva Bible and Its Readers”, *Literature and Theology* 9 (1995), 30–45; a Biblia szövegének tagolásáról F. L. CROSS – E. A. LIVINGSTONE, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford, 1997³, s. v. „Bible divisions and references”.

hető az irodalom recepcióesztétikai megközelítésével, melynek feltételezése szerint a szöveghez mindig az egymást követő interpretációkon *keresztül* jutunk el. Ennek legjobb példája a *variorum* kommentár, például a Homéros-*scholionok*, Servius Vergilius-kommentárja (és különösen a szöveg hagyomány „DServius” néven ismert ága), illetve sok koraújkori kommentár. Ez a fajta kommentár sorban regisztrálja az egymást követő magyarázók hozzájárulásait, a legutolsó kommentátor megjegyzése pedig (ha egyáltalán megjelenik) a tudós hagyomány végére kerül. Noha a *variorum* kommentár a klasszika-filológiában többé-kevésbé kiment a divatból (az angol filológiában azonban ironikus módon továbbra is bevettnek számít), palimpszesztjellegéből mégis megőriznek valamennyit – elsősorban a korábbi kommentárookra való hivatkozás gyakorlatát – a modern kommentárok is.¹¹ Ez a következő paradoxonhoz vezet: a szövegkritikának az a formája, amely – gondolhatnánk – a leginkább elégséges önmagának, vagyis a kommentár, amely arra törekszik, hogy a *problémákra* *lysiseket* találva lezárja az *apóriákat*, valójában semmi máshoz nem kezd annyira hasonlítani, mint a *différance* derridai térképéhez. A kommentár, melyet olvasunk, további kommentárokhoz utal minket, melyek szólhatnak ugyanarról a szövegről („lásd Bailey és Munro *ad loc.*”), vagy más szövegekről is („lásd Mayor *ad Iuvenalis* 10,1”). Mindannyian tapasztaljuk, hogyan késlelteti a teljes jelentés feltárását az, amikor elkezdjük követni ezeket a hivatkozásokat, majd pedig azokat a további hivatkozásokat is, melyekre ily módon bukkantunk. A kommentárszerzők így megvalósuló „add tovább!” játékát gyakran éri bíráló, ám ez a kritika félreértésen alapul: Derridának igaza volt, a jelentés soha sincs *jelen* a szövegben a maga teljességében, és nem azok a legjobb kommentárok, amelyek igyekeznek elhíttetni velünk, hogy ebből a helyzetből kikeveredhetünk, hanem éppen ellenkezőleg azok, amelyek e helyzet megkerülhetetlen voltát nyilvánvalóvá teszik. A kommentár ezáltal egyszerre jelképezi azt a strukturalista belátást, hogy az egyes elemek jelentése csak komplex jelentérendszer részeként létezik, valamint az ehhez írott posztstrukturalista *kommentárt*, miszerint e jelentérendszereket sohasem lehet teljes mértékben feltárni és feltérképezni. Nem meglepő, hogy

¹¹ Vö. elsősorban Eduard FRAENKEL, *Aeschylus Agamemnon*, I., Clarendon, Oxford, 1950, viii–ix.

az imént említett hivatkozások hiperlinkekkel való helyettesítésének lehetősége is olyan jellegzetessége a kommentárnak, mely különösen érdekes lehet az elektronikus szöveg teoretikusai számára. Naivítás volna azt állítani, hogy a hiperlinkekkel ellátott szöveg tulajdonképpen a derridai *différance* megvalósulásának¹² tekinthető: a jelentés késleltetett volta a szövegnek *mint olyannak*, nem pedig egyik megvalósulási formájának jellegzetessége. Mégis, a kommentárok által előállított hivatkozásláncok újra meg újra emlékeztetnek rá: egy szöveget mindig más szövegekkel kell (pótlék gyanánt) kiegészíteni ahhoz, hogy bármiféle jelentéssel rendelkezessen.

A tipikus klasszika-filológiai kommentár egyrészt megjegyzéseket közöl a szöveggel kapcsolatban, másrészt pedig számba veszi és értékeli a korábbi magyarázók értelmezéseit. Ezáltal jól szimbolizálja a klasszika-filológia két jellemző törekvését: az eredetihez való visszatérést, illetve a hagyományba ágyazottság hangsúlyozását. Az ókortudomány olyan tudományként definiálja magát, mely végső soron mindig elsődleges szövegekkel és tárgyi emlékekkel foglalkozik, és az idők során rájuk rakódott rétegeken keresztül az interpretáció kutatóárkának legalsó rétegeiig próbál leásni. A filológiának ezt az alapvető retorikáját nem a monográfia, hanem a kommentár testesíti meg legtökéletesebben, mégpedig különösen azáltal, hogy nagy figyelmet szentel a vizsgált szövegben fellelhető idézeteknek. A szakirodalomra („másodlagos” irodalomra) történő hivatkozások jellemzően az adott jegyzet végén olvashatók, vagy éppen kurzív szedéssel, esetleg kisebb betűmérettel különböztetik meg őket; és amíg a monográfiák és folyóiratcikkek általában hiánytalanul igyekeznek közölni a bibliográfiai adatokat, a kommentárokból e hivatkozások sokkal több rövidítést és egyszerűsítést tartalmaznak. Olyan retorika ez, melynek révén szívesen különböztetjük meg magunkat más tudományágak művelőitől – de az igazsághoz hozzátartozik, hogy sokszor az utóbbiak is örömmel adják ehhez hallgatólagos támogatásukat. A klasszika-filológus először a „mi a forrása?” kérdést teszi fel. A klasszika-filológusok

¹² Vö. George P. LANDOW, *Hypertext. The Convergence of Contemporary Literary Theory and Technology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore–London, 1992. [E könyv első fejezete magyarul: „Hypertextuális Derrida, posztstrukturalista Nelson?”, <http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html>.]

ugyanakkor gyakran hangsúlyozzák, hogy olyan értelmezői közösséget alkotnak, mely talán a leghosszabb múlttal rendelkezik mind közül, és adott esetben magáig az ókorig vagy a reneszánszig, de legalábbis a 19. századig (elsősorban a német klasszika-filológia nagy alakjaiig) vezethető vissza. Az eredetihez való visszatérés protestáns-felvilágosult retorikája a kommentár esetében ezáltal kiegészül a hagyományba illeszkedés katolikus-posztmodern gondolatával. A paradoxon könnyen feloldható, ha figyelembe vesszük, hogy az előző tudósgenerációk eredményeinek hangsúlyozása valójában maga is visszatérés ahhoz az „eredeti állapothoz”, melyhez képest a modern tudomány valós eredményeket felmutatni nem képes, bűnös elfajzásnak tűnhet. Azt a kommentárt, amely kortárs szerzőket idéz, általában még ma is kevésbé meggyőzőnek szoktuk találni, mint azt, amely Wilamowitzra vagy Nordenre, de még inkább Heinsiusra vagy Lambinusra hivatkozik. Nem egészen alaptalanul persze, hiszen a legfrissebb monográfiák és tanulmányok szerzői sokszor valóban túl sok energiát pazarolnak arra, hogy újra feltalálják a meleg vizet. A kommentár erőteljes fókuszáltsága is megkönnyíti a korábbi tudományos eredmények figyelembevételét: ahhoz képest, hogy egy Lucretius-kommentár szerzője milyen könnyen hozzáfér Lambinus, Wakefield, Lachmann, Munro és Giussani vonatkozó megjegyzéseihez, a folyóiratokban publikált korábbi tudományos eredmények felkutatása sokkal nehezebb. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a klasszika-filológia említett két törekvéseinek találkozása, ahogyan az a kommentár műfajában megvalósul, nem minden esetben szerencsés kimenetelű. Tudományunk mélypontján a pozitívizmus és a tekintélyelvűség már-már fasiszta kombinációja is megvalósulhat: „így szólott Wilamowitz, és ez az igazság”. A klasszika-filológia bizonyos területein még mindig elterjedt az a nézet, hogy a tudós a múlt nagyjai által rá hagyott igazság őre, és e tradíció sokkal nyomasztóbb értelemben láttatja kommentálásnak a filológiai tevékenységet.

A továbbiakban azonban nem a kommentárral mint a filológia modelljével szeretnék foglalkozni, hanem a jövőbe tekintve inkább azt igyekszem megvizsgálni, hogy mit jelent ez az elektronikus médiumok korában. Sokféle forgatókönyv képzelhető el azzal összefüggésben, hogy mi történik a tudománnyal, ha a nyomtatás helyét az elektronikus publikálás

veszi át, és e kérdésben bármilyen jóslatot különösen megbízhatatlannak kell tekintenünk: a világháló egy évtizede még nem is létezett. Az egyik lehetőség az, hogy a kommentár mint műfaj jelentősége – amint arra már utaltam – meg fog nőni. A tudományos publikációk között ma a folyóiratcikké és a könyvé a főszerep; és, mint azt szintén említettem, könnyen lehet, hogy a nyomtatott publikációk közül váratlanul mégis a könyv bizonyul majd a leginkább alkalmazkodóképese. Egy terjedelmes gondolatmenetet különböző módokon feldíszíthatunk ugyan az elektronikus közlés adta lehetőségekkel, de a könnyen szállítható és külső eszközök igénybevétele nélkül használható könyv is sok előnyt nyújtó médium. Ha 300 oldalnyi összefüggő szöveget akarunk elolvasni – és persze nem állítom, hogy ezt különösen gyakran tesszük! –, akkor nagyon is sok érv szól amellett, hogy a nyomtatott könyvet válasszuk. A folyóiratokban közölt tanulmányok esete azonban egészen más. Mindannyian tudjuk, hogyan szokott megszületni egy cikk. A kutatónak támad egy – gyakran egészen apró és egyetlen szövegrészt érintő – ötlete. Jobban megvizsgálja a szöveghelyet, „kidolgozza” az ötletét, végignézi a vonatkozó szakirodalmat, és ír egy mondjuk 20 oldalas tanulmányt. A szöveg különböző verzióit előadja konferenciákon, megvitatja a barátaival, végül pedig beküldi közlésre egy folyóirathoz. Lehet, hogy ezután még változtat rajta a lektori vélemények tükrében, végül pedig valamennyi idő elteltével – ez akár két, vagy esetenként akár több év is lehet – a tanulmány megjelenik a folyóirat legújabb számában, melyet jellemzően könyvtárak vásárolnak meg. Ott a kollégák számukra érdekes írásokat keresve átlapozzák a füzetet. Bizonyos értelemben ugyanazt az utat járják be olvasóként, csak épp fordítva, mint a szerző: eltávolítják a „körítést”, hogy „a dologhoz magához” eljussanak. A folyamat felgyorsítható, ha a kutató a *Kisebb közlemények* rovatban közli írását, de mindannyian tudjuk, hogy ezek a rövidebb beszámolók kevésbé hatják meg az egyetemi bizottságok szakértőit, amikor az állások és fizetések húsbavágó kérdéseiről van szó. A nagyobb és legelismertebb folyóiratok érdeklődési köre továbbá jellemzően átfogó: sok tárgyban közölnek tanulmányokat, és a kutatók nehezen tudnak lépést tartani velük. A Propertius-kutató nem tudhatja, vajon a következő, számára életbevágóan fontos tanulmány a *Ramusban*, a *Hermesben*, az *American Journal of Philologyban*, a *Journal of Roman Studiesban*, vagy

a *Materiali e discussioni*-ban jelenik majd meg – és akkor még nem is beszélünk a *Working Papers of the Bibliographical Society of Helsinki (Philological-Historical Section)* című kiadványról. A probléma természettudományok esetében szokásos megoldása – a folyóiratok egyre erőteljesebb specializálódása – nem ismeretlen ugyan a klasszika-filológiában sem, de sokkal kevésbé jellemző, éspedig nem véletlenül: sokan lennének csalódottak, ha publikációikat csak a legszűkebb szakterület kutatói olvasnák, és valóban, egy Propertius-tanulmány egyáltalán nem kizárólag a Propertius-szakértők számára lehet érdekes. Az elektronikus publikálás ezzel szemben lehetővé teszi, hogy egyetlen írás több „folyóiratban” is megjelenjen, mégpedig úgy, hogy a szöveget egyetlen szerver tárolja csupán, de több honlapon is mutat rá hivatkozás. Egy-egy honlap foglalkozhat tehát a klasszika-filológia valamely speciális területével, de az itt megjelenő írások más kategóriákban, más honlapokon keresztül is elérhetők maradnak. Az Euripidész-kutató például tudná, hogy a számára releváns tanulmányok az Euripidész-honlapon jelennek meg, és ő is ott tenné közzé hozzászólásait, további megfigyeléseit. Ilyen körülmények között ezek a honlapok egyre inkább kommentár jellegét ölténék, az újabb és újabb írások mindig az előzőre reagálnának, a levelezőprogramokból és az internetes hírcsoportokból jól ismert „láncolatokat” alkotva. Lehetőség nyílna persze arra is, hogy egészen új láncolatot nyissunk, és azt sem szeretném sugallni, hogy ezek a honlapok valamilyen pozitivistá idillt valószínűsítanak meg, melyben minden újabb hozzászólás egy lépéssel közelebb visz minket az igazsághoz: remélhetőleg lennének szóváltások, szakadások, elkeseredett viták is. Mindenesetre a filológia uralkodó modellje a kommentár lenne, sokkal inkább, mint bármikor korábban. A kutatók ráadásul egyfajta elektronikus kommentárban tárolhatnák saját „tudástárukat” (ez részben már most, a nyomtatott publikációk esetében is így történik). Manapság gyakran előfordul, hogy egy ceruzával írt lapszéli jegyzet végül, a tudományos publikálás és befogadás folyamatának végén másvalakinek a lapszéli jegyzeteként végzi egy másik kötetben. Ha a Lucretius- vagy Bahtyin-kutatás új eredményeit igyekszem figyelemmel kísérni, akkor elektronikus szövegemhez saját megjegyzéseim mellett egyre több online elérhető publikációra mutató hivatkozást is rendelni fogok, ezáltal egy elmém művi kiterjesztéseként felfogott kommentár

formájában rendszerezve tudásomat és véleményemet.¹³ Könnyen elképzelhető az is, hogy valaki saját online kommentárban, nem pedig lapszéli jegyzetek formájában tárolná megjegyzéseit, sőt ezt a kommentárt talán mások számára is elérhetővé tenné. Propertiuszal kapcsolatos mondani valóm – amit érdekesnek találok, ami az én értelmezői álláspontom – könnyen lehet, hogy saját online kommentáromban jelenne meg első sorban. Noha most természetesen szövegekről beszélek, egyáltalán nem szükségszerű, hogy az így értett kommentálás tárgya ókori szöveg legyen: lehet festmény vagy kortárs értekezés is. Előfordulhat, hogy mások nem értenek egyet az *Aeneis* 6. énekéről írott értelmezésemmel, de tetszik nekik a *capillus* szó 10. énekbeli előfordulásához írt jegyzetem, és saját kommentárjukban kifejezetten csak erre hivatkoznak majd. A „legjobb” kommentárok azok lesznek, melyekre a legtöbben hivatkoznak – de ez esetben is igaz, hogy kisebb alcsoportok a maguk sajátos ideológiájával paradigmaváltások idején a változás élharcosaiként destabilizálhatják a nagyobb közösséget. Lehetséges, hogy ezek a kommentárok összeolvadnak majd az imént elképzelt általánosabb filológiai honlapokkal, de az is elképzelhető, hogy egymás mellett működnek majd.

Noha több ponton is érintettem már a kommentár bizonyos jellegzetességeit, a fentiekben elsősorban azt vizsgáltam, milyen következményei vannak annak, hogy a kommentár a filológia egyik modellje. Állításom lényegét tekintve az volt, hogy a kommentár – bizonyos fenntartásokkal kezelve – jó, és az elektronikus korhoz nagyon is illő modell a filológia számára. Az alábbiakban viszont ahelyett, hogy a filológiai tevékenységet mint kommentálást definiálnám, inkább azzal foglalkozom, hogy a filológiának milyen formáit valósítja meg a kommentár. Az egyik ilyenre már többször is céloztam: ez az aristotelési értelemben vett *lysis/probléma*-modell.¹⁴ A szövegben felmerül valamilyen probléma, és pedig gyakran vala-

mi olyasmi, mely a szerzőre rossz fényt vethet:¹⁵ a kommentár pedig erre a problémára javasol megoldást. Ez a modell saját korunk kutatói számára könnyen tűnhet nyomasztónak, hiszen a lezárás aktusára helyezi a hangsúlyt: az következik belőle, hogy a szövegben rejlő *apóriák* varázsűtésre eltűnhetnek, és az olvasónak már nem is kell törődnie azokkal a problémákkal, melyeket felvetettek. A kommentátor – sugallja ez a modell – olyan, mint az orvos: nem engedheti meg magának, hogy beismerje bizonytalanságát, hanem éppen ellenkezőleg, azt várjuk tőle, hogy azokban az esetekben, ahol nincs kézenfekvő megoldás, a probléma létét is tagadja. Talán ez az utolsó nyoma annak a tradíciónak a klasszika-filológia berkein belül, melynek elsődleges játékszabálya, hogy a tudósnak, bármit is mond, azt teljes meggyőződéssel kell mondania és úgy, mintha végig teljes hangerővel szónokolna (ez a tradíció, tegyük hozzá, nagyon is szorososan összefügg a nemi szerepekről alkotott elképzelésekkel). A kommentár szerzője döntsön: legyen férfi a talpán, és foglaljon állást egyik vagy másik oldalon. A *lysis*-modell erénye ugyanakkor, hogy alapos munkára ösztönöz – éppen ezért vált a kommentár a doktori disszertációk egyik tipikus műfajává (más okok mellett természetesen: ilyen például, hogy egy kommentárban sok különböző témához kell hozzászólni, illetve, hogy a műfaj eleve kész struktúrát biztosít a készülő dolgozatnak). A kommentár egyik, az Új Kritikához köthető változata továbbra is hatékony hordozója a tudományos újításnak: ebben a változatban az a *probléma*, hogy miként mutassuk irodalmilag motiválnak a szöveg egy olyan részletét, melyet a korábbi kommentárok vagy figyelmen kívül hagytak, vagy laposan és hétköznapi módon magyaráztak, a *lysis* pedig egy olyan olvasat, amely kifejti, miként járul hozzá a kérdéses részlet a szöveghez mint egészhez. Az ókori szövegeknek ezt a „centripetális” megközelítését – az Új Kritika azon igényét, hogy minden elemről kimutassa, hogyan járul hozzá a mű egységének megteremtéséhez – nem ritkán kritizálják, mondván, hogy az ókortól idegen, modern olvasási szokásokat erőltet

¹³ Az „episztemológiai kiegészítés” – értve ezen az emberi emlékezet és tudás külső eszközök segítségével való, ám ugyanakkor az elme „részeként” felfogott kiterjesztését – fogalmát illetően lásd *The Monist* 78.2 (1995 április, „Prothetic Epistemology”), szerk. Roberto CASATI, illetve pl. LANDOW, I. m., 170–171; Gabriel BRAHM – Mark DRISCOLL, *Prothetic Territories. Politics and Hypertechnology*, Westview Press, Boulder–Oxford, 1995.

¹⁴ Aristotelés már a *Poétika* 25. fejezetében céloz arra, hogy a homérosi problémák megoldása tipikus tudományos tevékenység, és az általa említett problémák közül nem kevés a későbbi magyarázóknál is felbukkan (vö. Mitchell CARROLL, *Aristotle's Poetics*

Ch. XXV in the Light of the Homeric Scholia, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1885). Viszonylag jelentős számú töredék maradt fenn Aristotelés hat könyvnyi *probléma/zétéma*-gyűjteményéből (fr. 142–179 Rose); nem tudjuk persze, hogy a módszer milyen mértékben gyakorolták már Aristotelés előtt.

¹⁵ Vö. Aristotelés, *Poétika* 25, 1460b21 az *epitimémákról* („szemrehányásokról”).

rá az antik szövegekre.¹⁶ Ám az, hogy egy adott elemet ilyen vagy olyan tekintetben motiváltunk tekintünk-e, végső soron mindig a saját interpretációs döntésunktől függ. A kommentár újkritikai változata által implikált retorika – vagyis hogy a szöveg egyik vagy másik jellemzőjét magyaráznunk *kell* – jogossága nyilván megkérdőjelezhető, de az interpretáció iránti igény, mely következik belőle, rendkívül üdvösnek bizonyult. A kommentárnak ez a formája arra sarkallja szerzőit, hogy kitöltsék az üres helyeket, hogy írjanak egyrészt azokról az apró részletekről is, melyeket a korábbi kutatás figyelmen kívül hagyott, másrészt pedig a korábban már felvetettek mellett további értelmezési lehetőségeket is megnyissanak. Legteljesebb megvalósulási formájában ez az interpretáció iránti igény olyan kommentár-modellhez vezet, mely már-már a *probléma/lysis*-modell ellentettjének tűnik: a szerző nem egy megoldást ad, hanem sokat, és ezáltal nem lezárja a szöveg jelentését, hanem megnyitja a további vizsgálat számára. A szöveg így nem egyszerűen motiválttá, hanem többszörösen motiválttá válik: a kommentátor nem akar egyetlen értelmezést elfogadni, hanem igyekszik annyi jelentést kinyerni a szövegből, amennyit csak lehet. A legjobb kommentárok bizonyos értelemben nem kapaszkodót nyújtanak a bizonytalankodó olvasónak, hanem éppenséggel a növekvő komplexitás és a sokasodó értelmezési nehézségek erdejébe kalauzolják. A szövegmagyarázat hermeneutikájának centripetális ereje az egész szöveget a középpontja felé vezeti, ám disszeminatív működése révén nagyobb változatosságot eredményez a jelentés terén.

Egy tipikus kommentárban azonban nemcsak a *probléma/lysis*-modellt érhetjük tetten működés közben. A klasszika-filológiai kommentárok egyik tipikus jellemzője, hogy az egyes jegyzetek viszonylag nagy részét adják ki a más ókori szövegekből vett idézetek. Jellemző eset, hogy egy jegyzet kétharmad vagy akár háromnegyed részben a „párhuzamos helyek” listája, és szélsőséges esetben nem is találunk benne mást, eltekintve a hírhedt „vö. pl.” nyitánytól. E nagy számú idézetek célja idővel változott: miközben a régebbi kommentárok jellemzően grammatikai jellegzetességeket illusztrálnak segítségükkel, az újabbak gyakran hi-

¹⁶ Vö. Malcolm HEATH, *Unity in Greek Poetics*, Clarendon, Oxford, 1989; Uő, *The Poetics of Greek Tragedy*, Stanford University Press, Stanford, 1987, 104–106.

vatkoznak inkább az összefoglaló nyelvtani kézikönyvek valamelyikére (Kühner–Gerth, Leumann–Hofmann–Szantyr), ha grammatikai magyarázatra van szükség, ókori szövegeket pedig inkább azért idéznek, hogy toposzokra hívják fel a figyelmet, vagy más módon érzékeltessék azt az irodalmi-társadalmi kódrendszert, melybe a vizsgált szöveg illeszkedik. A céljuk ezzel az, hogy kirajzolódjék az a *langue*, melyhez képest a kérdéses szöveg *parole*-nak tekinthető. Egy recensens¹⁷ szelíd gúny tárgyává tette Nisbet és Hubbard kommentárját Horatius ódáinak 2. könyvéhez, amiért a szerzők jegyzetben taglalták, hogy az ókorban a hattyút fehérnek szokták mondani; de ez a kritika elvétli a lényegét: azt, hogy a kulturális normákat sohasem vehetjük készpénznek, hanem észre kell vennünk és dokumentálnunk őket. A veréb például szürke, de ez sem az ókor emberét, sem minket nem szokott érdekelni.

Persze többről van itt szó – nem utolsósorban egy olyan értelmezői közösség konstituálásáról, mely elvárja tagjaitól tudásuk bizonygatását, és amelynek csatáit hivatkozásokkal és lábjegyzetekkel vívják. Semmi sem lehet oly kielégítő érzés, mint elődeink által figyelmen kívül hagyott párhuzamokat találni, vagy kétszer olyan hosszú jegyzetet írni, mint a riválisunk. Úgy vélem, hogy azt a modellt, mely egyszerre érzékelteti a kommentárban megtestesülő tudományos vállalkozást és kulturális szerepét a klasszika-filológusok társadalmán belül, *múzeum*-modellnek nevezhetnénk. A kommentár eszerint nem volna más, mint egyfajta kiállítás, mely különféle tárgyakat mutat fel az olvasónak. E kiállítást eltérő elvek szerint lehet megrendezni, és a tárgyakat kísérő feliratok lehetnek rövidebbek vagy hosszabbak; de a jelentést mindenekelőtt a kiállítási tárgyak válogatása és elrendezése hordozza, illetve az az út, melyen a látogató bejárja a kiállítás terét. Tény, hogy a kommentár kiállításához hasonlításával olyasmit választunk modellként, melynek státusa maga is heves viták tárgyává vált az utóbbi években.¹⁸ A múzeumok állandó kiállításainak hagyományos alapelve a lehető legtöbb tárgy bemutatása – jól ismerjük a pillangókkal, kövekkel, érmékkel, és az őket kísérő apró, kézzel írt cím-

¹⁷ Jasper GRIFFIN, „Lyrical Moralising”, *Journal of Roman Studies* 70 (1980), 182–185, itt 183.

¹⁸ Vö. Ivan KARP – Steven D. LAVINE, *Exhibiting Cultures. The Poetics and Politics of Museum Display*, Smithsonian Institution, Washington, 1991; és például David DEAN, *Museum Exhibition. Theory and Practice*, Routledge, London, 1994.

késsel teli fatárlók tömött sorait. Ma már jellemzően sokkal kevesebb tárgyat mutat be egy-egy kiállítás, a magyarázó anyag mennyisége azonban megnőtt, és sok esetben kiegészül interaktív, a látogatót jobban bevonni igyekvő eszközökkel is. Az időszaki kiállítások esetében más változásnak voltunk és vagyunk tanúi. Ezek hagyományosan kronologikus elv szerint szerveződtek: egy művész vagy iskola munkásságát bemutató tárlat a kiállított műveket korai, középső és késői korszakokba sorolta, s a hangsúly a stílus fejlődésére került, különös tekintettel a későbbi nagy alkotásokat megelőlegező korai munkákra és viszont. Újabban a jelentősebb kiállítások már gyakran lemondanak e kronologikus szervezőelvéről, és inkább a hagyományos felosztásokkal szembemenő párosításokra épülnek: Poussin mellé helyezik Cézanne-t, vagy együtt mutatják be az impresszionisták és a tradicionalisták képeit a La Manche csatornáról. Az újabb – akár állandó, akár időszaki – kiállítások jellemzően azt sugallják magukról, hogy betekintést engednek egy tőlük függetlenül is létező valóságba, hogy nem új kapcsolódási pontot teremtenek, hanem egy olyan összefüggésre mutatnak rá, mely eddig is csak arra várt, hogy felfedezzék. A kiállítás rendezői továbbá igyekeznek egy bizonyos útvonalat „rákényszeríteni” a látogatóra a kiállításon keresztül még akkor is, ha amúgy az adott kiállítótér ezt megnehezíti (hogy a „kényszerítés” szó tekintélyelvű konnotációi mily sokak tetszését nyerik el a múzeumok és galériák világában, azt bárki tanúsíthatja, aki megpróbált már átlépni egy múzeumi kordont). Mindezek tükrében ironikusnak tűnik, hogy sokak szemében a régebbi típusú múzeum és galéria valójában közelebb áll a posztmodern szelleméhez, és inkább nevezhető „avantgárdnak” abban az értelemben, hogy a lelőhely vagy méret szerint brikolázsszerűen tárlókba zsúfolt tárgyak sokasága azt sugallja a látogatónak, hogy a kiállított anyagot neki magának kell rendszereznie, és hogy nincs egyetlen, tekintélyelvű módon számára kijelölt út a kőbalták és kitömött madarak között. Talán nem véletlen az sem, hogy az avantgárd művészek a dadaizmussal kezdődően a múzeumi tárlót a kulturális gyűjtés szimbólumává tették: annak szimbólumává, hogy a tárgyak egymás mellé helyezése és bekeretezése jelentésképző erővel bír.

Nem nehéz belátni, ám mégis érdemes áttekintenünk, hogy milyen tekintetben alkalmazhatjuk a múzeum-modellt a kommentár műfajára.

A régebbi kommentárok gyakran néznek ki úgy, mintha tartalmuk a szerző közhelyszótárából származna: a lehető legtöbb párhuzamot gyűjtik össze, és teljes mértékben az olvasóra hagyják, hogy ezeket a párhuzamokat a maga számára rendszerezze és értelmezze. Az újabb kommentárok szerzői már jellemzően kevesebb adatot közölnek, viszont azokat több magyarázattal kísérik. Különösen igaz ez az allúziók értelmezésére: az intertextualitás újabb elméletei¹⁹ többet követelnek a kommentátortól, akinek immár nem elég egyszerűen kimondania, hogy a szerző egy másik szövegre „gondolhatott”, egy másik párhuzamot pedig „valószínűleg öntudatlan reminiscencia”-ként regisztrálnia. Olvasóként ma már elvárjuk, hogy egy kommentár tárgyalja az intertextusok jelenlétét: hogy a szerző dokumentálja jelöltségüket,²⁰ és mondjon valamit arról, hogy felismerésük miként befolyásolja az értelmezés egészét. A párhuzamok hosszú listája helyett egy-két szöveghely kiválasztása a jellemző, melyeket mint releváns intertextuális forrásszövegeket magyarázni lehet, a többire pedig legfeljebb röviden szokás hivatkozni egy-egy toposz vagy konvenció érzékeltetésére. A modern kommentárok gyakran erősebben fókuszáltak, és határozottabban terelik az olvasót azon interpretációs út felé, melyet a kommentár szerzője javasol; fokozottan historizálók is lehetnek, amennyiben csak olyan párhuzamokat idéznek, amelyeket a szerző azonos kulturális elváráshorizonton belülnek tekint. Sajátos, hogy a klasszika-filológiai kommentárokból hagyományosan ritkán említett, de azért előforduló újkori irodalmi párhuzamok – lásd például Paul Shorey Horatius-,²¹ vagy újabban Peter Howell Martialis-kommentárját²² –, annak ellenére elmaradhatnak mint irrelevánsak, hogy az új kontextusba helyezett recepciótörténeti kutatás növekvő népszerűségnek örvend. Ám csakúgy, mint a múzeumok és galériák esetében, a posztmodern az ókori

¹⁹ A klasszika-filológia vonatkozásában lásd elsősorban Stephen HINDS, *Allusion and Intertext. Dynamics of Appropriation in Roman Poetry*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, és a következő kiadványban közölt tanulmányokat: *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 39 (1997) [*Memoria, arte allusiva, intertextualità. Memory, Allusion, Intertextuality*].

²⁰ Vö. Jeffrey WILLS, *Repetition in Latin Poetry. Figures of Allusion*, Clarendon, Oxford, 1996, 2, 16–17.

²¹ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Odes et Epodes*, kiad. Paul SHOREY, Sanborn, Chicago, 1919.

²² Peter HOWELL, *A Commentary on Book One of the Epigrams of Martial*, Athlone Press, London, 1980.

irodalom kutatása kapcsán is mintha bizonyos nosztalgiával viseltetne az iránt az adatbőség iránt, mely J. E. B. Mayor,²³ Walter Headlam²⁴ és mindekenélőtt Arthur Stanley Pease²⁵ kommentárjaiban egykor megmutatkozott. Igazságtalan volna e tudósokkal szemben, ha kommentárjaikat rendezetlennek mondanánk; de olvasóik valóban nem szabadulhatnak attól az érzéstől, hogy az adatok bősége ellenáll mindenféle, könnyen átlátható rendszerbe szervezésre irányuló emberi kísérletnek. E hatalmas anyaggyűjtések vonzereje természetesen az, hogy az olvasó más célra is felhasználhatja az adatokat, mint amire a szerző gondolt: a régi információkból új narratívákat állíthat össze, erre a célra pedig a túl sok jobban megfelel, mint a túl kevés. Kenneth J. Dover szigorú válogatási elveket követett az aristophanési *Felhők*hez írott kommentárjában,²⁶ melyet olvasva mindvégig érezzük, hogy a szerzőnek világos elképzelése volt arról, mit kell említenie, s mit kell említés nélkül hagynia – ám éppen ezért sokkal kevésbé izgalmas és hasznos Dover munkája, mint a William J. M. Starkie kiadásában megtestesülő örületes összevisszaság.²⁷ A kiadók maguk is inkább a közölt adatok gondos megválogatását szorgalmazzák, s gyakran olvassuk doktori disszertációkon alapuló kommentárok bevezetőiben, hogy a publikálás érdekében a szöveget le kellett rövidíteni,²⁸ miközben a kutatók többnyire éppen a hosszabb verzióra volnának inkább kíváncsiak. Manapság többen is felvetik, hogy éppen az elektronikus kommentár segíthet egyszerre kielégíteni egyrészt a világos gondolatmenet iránti igényünket, másrészt pedig azt a vágyunkat, hogy a kommentár olyan bőséges anyagot tárjon elénk, melyen keresztül – ha szeretnénk – saját értelmezési utunkat megtalálhatjuk. Az az elképzelés is felmerült már, hogy a jövő kommentárja akár adaptív is lehet: ha a rendszer érzékeli, hogy

a „virágozzék minden virág” alapelv követője vagyok, egyre több és több összehasonlító anyagot fog ajánlani számomra, miközben analízis-retentív szomszédom csak az Igazságot kapja majd. A világhálóról jól ismerjük azokat a hírfolyamokat, melyekből a korábbi választásainkat megjegyző „sütitkek” [cookies] köszönhetően már csak a minket érdeklő hírek jutnak el hozzánk. Legtöbben azonban valószínűleg mégis inkább a túlzott adatbőség által lehetővé tett tetszőleges választást részesítik majd előnyben bármilyen racionális, ám nem általuk irányított válogatási móddal szemben. Ha tíz jegyzetből választhatok, általában csak egyet tudok mélységében befogadni, de ez még mindig több szabadságot biztosít számomra, mint ha egy számítógépes algoritmus választana számomra egy jegyzetet a tízből (újabb példaként a „mintázat nélküli determinizmus” látszólag paradox preferálásának, melyet a döntéelmélet kutatói jól ismernek).

Amint azonban átlépünk az elektronikus publikálás szférájába, a múzeummodell a kommentár szempontjából akár még több is lehet, mint csupán modell. Semmilyen lényegi eltérés nincs az internetes múzeum és az internetes kommentár között, attól eltekintve, hogy más-más entitásokat mutatnak be, illetve, hogy a kommentár más tárgyra irányul. A képaláírásokkal kísért képek kiállítást alkotnak; a jegyzetekkel kísért szövegek kommentárt. Még szerencsésebb fejlemény, hogy a kiállítás és a kommentár közötti határvonal megszűnése lehetővé teszi egyrészt azt, hogy egy kommentár vizuális és hangzó anyagokat is tartalmazzon, másrészt pedig azt, hogy vizuális és hangzó anyagokhoz is szülessék kommentár, éppen úgy, ahogyan szövegekhez. Manapság számos, antik irodalmi szöveghez írott kommentár hivatkozik képzőművészeti alkotásokra, és néha találunk bennük fotókat is (melyek persze a nyomdaköltséget jelentősen megnövelik),²⁹ de természetesen a vizuális anyagot az adott jegyzet érvelésének sokkal szervezettebb részévé lehetne tenni azáltal, hogy maguk a képek is megjelennek. Ilyen vizuális anyag lehet többek között a kéziratokról készített fotó. A Peter Robinson-féle *Canterbury Tales Project*³⁰ keretében CD-ROM-on publikált Chaucer-szövegkiadások tartalmazzák az összes kézirat kollációját és minden egyes kódexlap fotóját. Semmi akadály a sincs, hogy ugyanezt az antik szövegek esetében is megtegyük.

²³ *Thirteen Satires of Juvenal*, kiad. J. E. B. MAYOR, Macmillan and Co., London, 1881³.

²⁴ Lásd különösen posztumusz Héródas-kiadását: *Herodas. The Mimes and Fragments*, kiad. Walter HEADLAM, szerk. Alfred D. KNOX, Cambridge University Press, Cambridge, 1922. A nagyrészt szintén halála után közölt Aischylos-kutatásait illetően lásd FRAENKEL, I. m., I., 58–59.

²⁵ Lásd a 6. jegyzetet!

²⁶ ARISTOPHANES, *Clouds*, kiad. Kenneth J. DOVER, Clarendon, Oxford, 1968.

²⁷ *The Clouds of Aristophanes*, kiad. W. J. M. STARKIE, Macmillan and Co., London, 1911.

²⁸ Vö. például *Ciris. A Poem Attributed to Vergil*, kiad. R. O. A. M. LYNE, Cambridge University Press, Cambridge, 1978, vii, illetve AESCHYLUS, *Septem contra Thebas*, kiad. G. O. HUTCHINSON, Clarendon, Oxford, 1985, vii.

²⁹ Pl. OVID, *Metamorphoses Book VIII*, kiad. Adrian S. HOLLIS, Clarendon, Oxford, 1970.

³⁰ Lásd online: <http://www.canterburytalesproject.org>.

Az internetes kiállítás/kommentár felveti továbbá az interaktivitás lehetőségét is. A legegyszerűbb megvalósulása ennek, ha például egy szoborról nem pusztán fotót kapunk, hanem körbeforgatható háromdimenziós modellt,³¹ vagy ha egyetlen kattintással válthatunk a különböző kéziratokban közölt szövegvariánsok között;³² de el lehet képzelni a virtuális valóság ennél sokkal bátrabb felhasználási módjait is. Ha például a rendszer tárolná az adott szöveget alkotó szavak előfordulási gyakoriságát, akkor ennek megfelelően különböző színekkel lehetne megjeleníteni az egyes szavakat, ily módon megteremtve a szöveg bejárásának lehetőségét egyfajta térkép alapján, mely a szokványos és a ritka szavak könnyen áttekinthető, a lexikai regiszter szélsőséges eseteit jelképező „magashegységeket” és „alföldeket” mutatná.

Ez a fajta interaktivitás gyökeresen megváltoztatná azt a szöveg és kommentár közötti viszonyt, mely, amint azt a jelen tanulmány elején hangsúlyoztam, a „filológia mint kommentár” modell lényeges eleme. A hagyományos kommentár és kiállítás esetében a kiállított tárgy vagy szöveg elzárva marad az üvegtárlóban, de körülveszik más, róla szóló információk; egy interaktív internetes múzeumban viszont magát a tárgyat módosíthatjuk. Ha bajszot akarunk rajzolni a Mona Lisára, megtehetjük. Ami a szövegeket illeti, mindez a címkézés [tagging] és a megjelölés [mark-up] fontosságára hívja fel a figyelmet. A hagyományos, nyomtatott kommentár *lemmák* segítségével kapcsolja a jegyzetet a tárgyalt szövegrészhez, és/vagy vizuálisan is összekapcsolja a kettőt, a jegyzetet a szövegrésszel azonos oldalon közölve. Az elektronikus kommentár legegyszerűbb változata ezt a kapcsolatot egy hipertextuális hivatkozással helyettesíti: ha egy szóra vagy kifejezésre kattintunk, eljutunk a vonatkozó jegyzethez, vagy lehetőségünk nyílik választani több vonatkozó jegyzet közül. A szöveg így szükségszerűen kontaminálódik: részévé válik a jegyzettel kapcsolatot teremtő hipertextuális hivatkozás jele is, függetlenül attól, hogy megjelenik-e ez a böngészőprogramban vagy sem. Ha megbarátkozunk ennek a minimális, a szöveghez kapcsolódó jelölőrétegnek a gondolatával, akkor az is világossá válik, hogy valójában sokkal több le-

³¹ Lásd pl. a Perseus Project Quicktime VR formátumú panorámaképeit antik szobrokról: <http://old.perseus.tufts.edu/Roman/HUAM.html>.

³² Ez lehetséges például a Vergil Project (lásd a 4. jegyzetet) által közölt szöveg esetében.

hetőség rejlik a szöveg kiegészítő információkkal való felcímkezésében. A téma elméleti szakemberei erősen érvelnek a szöveget kísérő címkék heurisztikus eszközként való alkalmazása mellett. Willard McCarty például javasolta, hogy Ovidius *Metamorphoses*-ének egy sűrűn felcímkézett szövegét felhasználva vizsgáljuk a mű struktúráját, különös tekintettel a névhasználatra.³³ A *Standard Generalized Markup Language*-et (SGML), melyet eredetileg a kiadók igényei szerint fejlesztettek ki, a Text Encoding Initiative olyan eszközzé alakította, mely lehetővé teszi, hogy egy szöveghez sokféle kiegészítő információt rendeljünk. Mindezt az egyszerűsített *Extensible Markup Language*-dzel (XML) mint továbbítási móddal kiegészítve olyan eszközhöz jutunk, mely lehetővé teszi sűrűn felcímkézett elektronikus kiadások létrehozását, melyek nagymértékben elmoszák a szöveg és a kommentár közti határvonalat.³⁴ Arra számíthatunk például, hogy egy Homéros-kommentár információval szolgál majd egy-egy szó vagy szókapcsolat korpuszon belüli ismétlődését illetően (például feltüntetni a szintaktikai vagy metrikai szempontból hasonló sorokat). Sőt az is elképzelhető, hogy egy megfelelő sűrűséggel felcímkézett szöveg nem rögzített kommentár formájában tárolná ezeket az információkat, hanem elérhetővé tenné *ad hoc* lekérdezések révén is. Az efféle jelölések nem szükségszerűen korlátozódnak az ismerős formális grammatikai és narratológiai jelenségekre. A posztstrukturalizmus megmutatta, hogy Jakobson és mások kísérlete egy-egy szöveg összes „ekvivalenciájának” meghatározására eleve kudarcra ítéltetett;³⁵ és ugyanígy lehetetlen volna, hogy elkészítsük egy-egy szöveg tökéletesen felcímkézett változatát. A mű kulturális és politikai jellegzetességei ugyanúgy megjelölhetők címkékkel, mint a formálisabb jelenségek: elméletben legalábbis lehetséges, hogy egy megfelelően felcímkézett szövegből minden olyan információt kinyerjünk, amit vele kapcsolatban egy kommentár jegyzetében elmondanánk.

³³ Willard McCARTY – Burton WRIGHT – Aara SUKSI, *Who's Who in the Metamorphoses of Ovid. The Analytical Onomasticon Project*, elérhető online: <http://staff.cch.kcl.ac.uk/~wmccarty/analyticalonomasticon>.

³⁴ Az SGML-ről és az XML-ről általában lásd „The SGML/XML Web Page”, elérhető online: <http://www.sil.org/sgml/sgml.html>; a Text Encoding Initiative-ről lásd honlapját: <http://www.uic.edu/orgs/tei>.

³⁵ Vö. Jonathan CULLER, *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics and the Study of Literature*, Routledge, London, 1975, 55–74.

Noha az elektronikus szövegekkel és kommentárokkal kapcsolatos említett fejlemények valóban egészen újszerű lehetőségeket vetnek fel, fontos, hogy ne egyszerűsítsük le a nyomtatott és az elektronikus formában közölt kommentár közötti ellentéteket. Meglehetősen vitatható elképzelés, hogy „magát” a szöveget vagy tárgyat paratextusokkal és kommentárral vesszük ugyan körül, de közben üveglap mögé helyezve megőrizzük és fenntartjuk lényegi önállóságát: a legnagyobb jóindulattal is azt kell mondanunk, hogy ezzel igencsak alábecsüljük az újrakontextualizálás erejét. Bizonyos értelemben minden szöveg egy interaktív kiállítás, melyet az olvasó a hermeneutikai folyamat során újrendezhet, és az elektronikus médiumok csupán látványosabbá teszik ennek lehetőségét. Amint azt több, a jelen kötetben olvasható tanulmány³⁶ is mutatja, tekinthetünk úgy is a kommentárra, mint különösen „nyitott” műfajra, mely nem kívánja bezárni az értelmezés lehetőségeit, és csupán bemutatja az adott anyagot, annak interpretációját az olvasóra hagyva. Könnyen adódik az ellenvetés, hogy már az anyag válogatása és elrendezése is szükségszerűen fokolizál. Hogy mit és milyen elrendezésben mutatunk meg, az nagyon is lehet ideológiai kérdés. A görög filológusok idéznek görög és latin párhuzamokat, de sémi szövegeket jellemzően nem;³⁷ a latin filológusok figyelnek Serviusra, de nem törődnek a középkori Vergilius-kommentárokkal.³⁸ A döntés, hogy kit említünk és kit nem, nyilvánvalóan ideológiai meghatározottsággal bír: ahogyan például J. E. B. Mayor védte saját „befogadó” hivatkozási elveit, az nem csupán a fajról, vallásról és kultúráról alkotott 19. századi elképzelések szempontjából figyelemre méltó:

Casaubont és Gatakert, Scaligert és Hermsterhuist követve én is fajra és vallásra való tekintet nélkül idézek mindenféle, általam ismert szerzőtől. Csak furcsállni tudom azt az ízlést, mely elfogadhatónak tartja Libaniost, de Chrysostomost tiltólistára helyezi; az egész világot hajlandó bejárni egy feliratért, miközben nem törődik a kéznél lévő hatalmas

³⁶ Lásd elsősorban Gumbrecht és Boyarin írásait!

³⁷ Martin L. West az egyik figyelemreméltó kivétel.

³⁸ Vö. Don FOWLER, „The Virgil Commentary of Servius” = *The Cambridge Companion to Virgil*, szerk. Charles MARTINDALE, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, 73–78, itt 78.

irodalmi anyaggal. Ha Philón pogány lett volna, akkor most feltehetőleg a korai császárkor felbecsülhetetlen értékű forrásaiként tekintenek történeti műveire. Még a lexikográfia is megszenvedte, hogy stigmatizálták azokat a férfiakat, akik sok más filozófiát követtek, mielőtt meghajoltak volna a kereszt előtt; hiszen tudjuk, *fiunt non nascuntur Christiani*.³⁹

A hagyományos kommentár nem élhet a kézenfekvő megoldással, nem említhet meg *mindent*; ezzel szemben az elektronikus forma legalábbis lazítja eme inkluzivitás gyakorlati korlátait. Miközben egyes nyomtatott kommentárok kezelhetetlen fizikai mérete már most is közhely a recenzensek körében, az „összehajtható” jegyzet, melynek segítségével elkerülhető, hogy minden egyszerre jelenjen meg, ebből a szempontból könynyebben kezelhetővé teszi az elektronikus kommentárt. Ha azonban az elektronikus kommentár esetében a bemutatott anyag válogatása kevésbé határolja is be az értelmezési lehetőségeket, a sorrend problémáját, éppen ellenkezőleg, előtérbe állítja: mi jelenjen meg az első, és mi a második helyen? Ezt a nehézséget nem szünteti meg az sem, ha a képernyőn egymás mellett jelenítjük meg akárhány oszlopban a szöveggel kapcsolatos különböző látásmódokat és a kapcsolódó jegyzeteket. Ezen a ponton lehet érdemes az interaktivitás segítségét igénybe venni: lehetővé tenni, hogy az elektronikus kommentár olvasója átalakítsa a közölt anyagot és a hozzárendelt címkék felhasználásával újfajta lekérdezéseket végezzen rajta. Csakhogy ez esetben a nyomtatott és az elektronikus kommentár szembeállíthatósága már korántsem tűnik olyan egyértelműnek, mint első pillantásra látszott. Vajon nem kapta meg minden olvasó mindig is az újrendezés és újraértelmezés lehetőségét? Az, ahogyan a kommentárról gondolkodunk, e ponton talán egy, magával a szövegiséggel szemben tanúsított attitűdünkben rejlő feszültséget érzékeltet. Egyrésztől tudatában vagyunk, hogy minden (jegyzetekkel ellátott vagy azok nélküli) szöveggéközlési mód ideológiai mozzanatokot foglal magában. Ebből a szempontból a kommentár-formátum látszólagos nyitottsága végső soron megtevesztőnek tűnik. Másrésztől viszont tudjuk, hogy az olvasók újren-

³⁹ MAYOR, *I. m.*, II., x.

dezhetik, megválogathatják és kiegészíthetik az olvasott anyagot, akár hipertextuális környezetben, akár nyomtatott könyvben találkozhatnak vele. Ebből a szempontból pedig a kommentár formátuma nyitott ugyan, de ugyanez elmondható minden szöveggéközlési módról. Valójában tehát a *nyelvről* magáról, nem pedig egy adott megjelenési formájáról alkotott ellentétes elképzelésekről van szó.

Nem kell azonban lemondanunk arról, hogy a kommentárt jellemzően nyitott formának tekintsük, elektronikus változatát pedig potenciálisan még nyitottabbnak – feltéve, ha megfontoljuk, hogy ez a nyitottság nem a forma elidegeníthetetlen jellemzője, hanem az általa sugallt olvasási módokból következik. Ebben az értelemben a kommentár mint a filológia modellje nem a filológiai publikáció formájával, hanem a kommentálással mint tevékenységgel összefüggésben válik relevánssá. A kommentár formája bátorít arra, hogy a kommentálás tevékenységét gyakoroljuk: hogy úgy gondoljunk a filológus tevékenységére, mint amelynek során egy szöveg jelentése az ismétlődő újrakontextualizálások révén disszeminálódik, és sohasem válik rögzítetté. Korábban már felvettem annak a lehetőségét, hogy az elektronikus korban elsősorban a kommentár lehet az a formátum, melyben „offline”, kiterjesztett emlékezetünket tároljuk; elménknak az az episztemológiai kiegészítése, mely a ceruzával írt lapszéli jegyzet, a cédula és a jegyzetfüzet helyébe lép. A lezártág, a befejezés problémája mindig is különösen súlyosan érintette a kommentárszerzőt, és gyakran szoktak beszélni is erről, különösen, ha egy kommentárt többször is kiadnak (gondolhatunk itt ismét Mayor Iuvenalis-kommentárjára). Mindig lehet újabb, bemutatásra érdemes párhuzamokat találni, és a szerző gyakran találja magát abban a helyzetben, hogy a saját maga által írt jegyzetekhez ír kiegészítő lapszéli jegyzeteket. Az elektronikus kommentár szerzője számára ez az újabb, vagyis az eredeti, nyomtatott kommentár és a kiegészítő anyag közötti határvonal is eltűnhet. Noha mindvégig elérhető marad, a kommentár ezáltal változókonnyá válik, a maradandó megoldások helyett a folytonos problémafelvételben rejlő termékenység emblémjaként.

A kommentár mint műfaj helyzetét ismerős, és pedig alapvetően posztmodern szempontok szerint vizsgáltam. Ahogy kezdetben céloztam rá, mindenekelőtt az foglalkoztatott, amit Hayden White a „forma tartal-

mának”⁴⁰ hív: hogy a klasszika-filológiai kommentár mint műfaj és kulturális intézmény – korántsem semleges tudományos eszközként vagy pusztán a tudás bemutatásának egy bizonyos módjaként – miként van lényegi hatással a klasszika-filológia egészére, modellel kínálva számára és ugyanakkor a kultúra más területeiről származó modelleket felhasználva. A kommentárt – figyelmen kívül hagyva sok jelentős kommentár kifejezetten személyes hangvételt (Mayortól Nisbet és Hubbard munkájáig) – gyakran tekintik a monográfiához és a tanulmányhoz képest személytelenebb, objektívebb tudományos műfajnak. Ez egészen egyszerűen nem igaz: a kommentár csakúgy, mint bármely más tudományos műfaj, szükségszerűen csak szerzője álláspontját tudja megjeleníteni. Derűlátó vagyok a kommentár jövőjét illetően az elektronikus korban: úgy gondolom, hogy a személyes és közös elektronikus kommentárok megteremtik majd a lehetőségét annak, hogy bizonyos értelemben végtelen terjedelmű lapszéllel lássuk el szövegeinket, melyre aztán kedvünkre írhatunk jegyzeteket, legyen szó lexikai „puskáról” vagy konjektúráról. Nyilvánvaló, hogy lelkesítőnek találok azt a labirintusszerű bonyolultságot és a jelentésnek azt a késleltetését, melyet a kommentárnak ez a szemlélete feltételez. Amint arra már szintén utaltam, már jóval azelőtt, hogy a felhasználók linkről linkre kattintva „szörföltek” volna az interneten a késleltetett gyönyör csaknem végtelen láncolatát követve, a klasszika-filológusok már kommentárról kommentárra ugráltak: Nisbet–Hubbardtól Headlamhez, tőle Mayorhoz, majd pedig Wakefieldhez, Lambinushoz, végül Serviushoz és még korábbi szerzőkhöz. Ha elfogadjuk, hogy a kommentár elfogult és történetileg szituált emberi lények evilági találmánya, azzal még nem szükségszerűen értékeljük le státusát és központi szerepét szakmánkon belül, viszont lehetővé tesszük a magunk számára, hogy kevesebb büntudattal merüljünk el a műfaj nyújtotta kivételes örömlökben. Mindenkinek megvan a maga kedvenc jegyzete, az a pillanat, amikor a kommentár és a szöveg közötti határvonal eltűnik, és maga a kommentár kerül a figyelem középpontjába. Az én választásom Norden jegyzete az *Aeneis* 6. énekének 469. sorához kommentárja második, 1916-os

⁴⁰ Hayden WHITE, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore–London, 1987.

kiadásában (melyre másutt már felhívtam a figyelmet).⁴¹ Norden az *illa solo fixos oculos aversa tenebat* sorhoz írja a következőket:

Ursinus párhuzamként említi Eurip. *Med.* 27–28-at: οὐτ' ὄμ' ἐπαίρουσ' οὐτ' ἀπαλλάσσουμε γῆς | πρόσωπον. Formai szempontból még közelebb áll Theokr. 2,112: ὠστοργος ἐπὶ χθονὸς ὄμματα πῆξας | ἔξετο, illetve Musaeus 160: παρθενική δ' ἄφθογγος ἐπὶ χθόνα πῆξεν ὀπωπὴν (és feltehetőleg ugyanezt a hellenisztikus mintát követve a kései epigramma, A. P. 5,252: τίπτε πέδον, Χρύσιλλα, κάτω νεύουσα δοκεύεις). Vagyis: az erotikus motívum a *Médeia*-ból került át a hellenisztikus költészetbe, amelynek alapján azt Vergilius, a késői görög költőkhöz hasonlóan, reprodukálja; Bión (fr. 6,3) magáról Erósról mondja, hogy ἐς χθόνα νευστάζων. Az 1. kiadásban az alapján, hogy Vergilius formailag az említett modelleket követi, arra következtettem, hogy a költő azt akarja sugallni, hogy Dido még mindig szereti Aeneast (*odit et amat*). Csakhogy ezzel a feltételezéssel, amint arra Heinze levélben felhívta a figyelmem, meghamisítottam a képet: Dido kizárólag *inimica* (472) Aeneasszal szemben, alakját pedig hősi nagyság jellemzi: nincs itt semmiféle szentimentalizmus.

Heinze és Norden, a 20. század legjelentősebb német latinistái az első világháború előestéjén arról leveleznek, hogy vajon szerelmes-e még egy nő a volt szeretőjébe, ha a földre szegezi tekintetét; és ez a levélváltás vezet végül ahhoz, hogy Norden higgadtan és megfontoltan megváltoztatja korábbi véleményét. A kommentálás aktusát ezen a ponton paradigmátikusnak tekinthetjük a filológia egésze szempontjából: tudós jegyzeteket írunk eldönthetetlen kérdésekről. De mégsem ezért szeretném Norden-nel zárni, hanem azért, mert élharcosa volt annak a felfogásnak, hogy a jó kommentár nem megoldja, hanem súlyosbítja a problémákat. A 3. kiadáshoz írt előszóban reagál a kritikára, melyet Harold Edgeworth Butler az 1920-as oxfordi kiadásban megfogalmazott *Aeneis*-kommentárjával kapcsolatban. Butler súlyos szavakkal illette Norden németes képtelenségeit, de Norden rendíthetetlen: mint megjegyzi, „egy olyan értelmezés számá-

ra, mely nem lát semmilyen problémát, nevetségesnek és képtelennek szokott feltűnni az, ami éppen hogy problémákkal birkózik”. A kommentár feladata, hogy megsokszorozza a problémákat, nem pedig az, hogy megoldja őket; és ha közben ártalmatlan örömet szerez az együgyűeknek, az csupán egyike azoknak a jótéteményeknek, melyekben az emberiséget részesíti.

Fordította Kozák Dániel

⁴¹ Eduard NORDEN, *P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI*, Leipzig 1916. Vö. Don P. FOWLER, „Deviant Focalisation in Vergil's *Aeneid*”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 216 (1990), 42–63, 62 (51. jegyzet).

Bibliography

Don FOWLER, „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában”, ford. KOZÁK Dániel = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 476–501.

Don FOWLER, „Criticism as commentary and commentary as criticism in the age of electronic media” = *Commentaries - Kommentare*, szerk. Glenn W. MOST, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1999 (Apore- mata. Kritische Studien zur Philologiegeschichte, 4), 426-442.